

ՎԱՀԵ ՍԱՐԳՍՅԱՆ
(ՀՀ ԳԱԱ ՊԻ)

ԲԻԱՅՆԻԼԻ-ՈՒՐԱՐՏՈՒՆ ՄԻՆՈՒԱՅԻ ՕՐՈՔ՝
ԸՍՏ Կ. Ֆ. ԼԵՄԱՆ-ՀԱՌԻՊՏԻ

Գերմանացի արևելագետ Կ. Ֆ. Լեման-Հաուպտը (1861-1938 թթ.) Բիայնիլիում Մինուայի (մ.թ.ա. 810-786 թթ.¹) միանձնյա գահակալության տարիների իրողությունները վերականգնելիս առանձնահատուկ ուշադրություն է հատկացրել դեռևս Իշպուինիի օրոք մայրաքաղաք դարձած² Տուշպայի հետագա ընդլայնման և ջրապահովման հանգամանքին: Հետագոտողը կարծում է՝ Մինուան է եղել առաջին ավանքաղաքի հիմնադիրը՝ Վանա միջնաբերդից հարավ³: Մինչ ավանի հիմնումը, հարկավոր էր բնակչության համար անհրաժեշտ ջրի ապահովումը, որը Մինուան լուծեց իր կառուցած ջրանցքի միջոցով⁴: Ջրանցքը

¹ Լեման-Հաուպտը Մինուայի կառավարման ժամանակաշրջանը թվագրում է մ.թ.ա. 810-778 թթ. (տե՛ս Lehmann-Haupt C. F., Armenien einst und jetzt (այսուհետև՝ AEJ), Bd. II/1, Berlin-Leipzig, 1926, էջ 25): Հարկ է նշել, որ ներկայումս Մինուայի կառավարման ժամանակաշրջանի ավանդական թվագրումը (մ.թ.ա. 810-786թթ.) պայմանական է. կառավարման ստորին տարեթիվը վիճարկելի է (տե՛ս Fuchs A., Urartu in der Zeit, Biainili-Urartu, The Proceedings of the Symposium held in Munich 12-14 October 2007, "Acta Iranica", 51, Peeters, 2012, էջ 150-153, 158, Գրեկյան Ե., Արգիշթի I արքայի գահակալության տարիների վերաթվագրության հարցի շուրջ, Պատմա-բանասիրական հանդես, N 3, Երևան, 2016, էջ 178-190):

² Տե՛ս AEJ, Bd. II/1, էջ 21:

³ «Սարդուրիի բերդի» մոտ գտնվող, Վանա ժայռի հարավային կողմի՝ ածխաթթու պարունակող, կամ՝ Վարագա լեռների լանջից սկսվող և միջնաբերդին խմելու ջրով ապահովող աղբյուրները չէին կարող արդեն բավարարել աճող քաղաքային բնակչությանը (տե՛ս AEJ, Bd. II/1, էջ 33-34, Bd. II/2, Berlin-Leipzig, 1931, էջ 852):

⁴ Խեթական թագավորությունում դեռևս երկրորդ հազարամյակում ամբարտակաշինության միջոցով կառուցում էին ջրամբարներ: Բիայնիլիում արդեն մ.թ.ա. 9-րդ դարում հայտնի էր ամբարտակաշինությունը՝ ավելի կատարելագործված ձևով: Բիայնական ամբարտակները կառուցված են երկու կամ երեք քարե պատանման շերտերից՝ առանց ցեմենտաշաղախի, միջուկում՝ ջրից մեկուսացված կավ պարունակող հողի շերտերով: Աքեմենյան ամբարտակները ունեն ջրից մեկուսացված կավ պարունակող մեկ հողե միջուկ, որն ամրացված է

սկզբից է առնում 1800 մ բարձրությունից և հոսելով 54 կմ հասնում է Վանի Այգեստան թաղամասը, որը գտնվում է ծովից 1750 մ բարձրության վրա⁵: Այն, հավանաբար, մայրաքաղաք Տուշպա է մատակարարել վայրկյանում 1-1,5 մ³ տարեկան 20-30 մլն մ³ ջուր⁶:

Լեման-Հաուպտն անձամբ 1898 թ. նոյեմբերի 13-15-ին հետազոտել է ջրանցքը⁷ և նշում է, որ ջրանցքը սնող աղբյուրը սկիզբ է առնում Խոշաբ գետից 5 կմ հվ. գտնվող, 30-40 (իրականում՝ 54) մ լայնությամբ ժայռի ճեղքերից և ստորին հատվածից⁸: Այնուհետև հողով և քարերով ամբարտակված այն հոսում է հյուսիսարևելյան ուղղությամբ դեպի Վերին Մժնկերտ⁹: Վերին Մժնկերտի մոտ ջուրը շյուզով հավաքվում է բավական կարևոր նշանակություն ունեցող արհեստական լճակում¹⁰:

երկու քարե շերտերով և էրոզիայից ու ալերախությունից մեկուսացված թեք իջնող քարե և հողե շաղախով (տե՛ս W. Kleiss, Urartäische und achämenidische Wasserbauten, Biainili-Urartu, էջ 61-76):

⁵ Մ. Սավլինին նույնպես մայրաքաղաքի հիմնադրումը կամ ընդարձակումը, բնակչության աճից հետո, որը նաև Իշպունիի և Մինուայի ռազմական արշավանքների ժամանակ տեղահանված գերիների զանգվածով էր պայմանավորված, աղերսում է Մինուայի ջրանցքի հետ (տե՛ս Salvini M., Geschichte und Kultur der Urartäer, Darmstadt, 1995, էջ 126-127):

⁶ Տե՛ս u Garbrecht G., Historische Wasserbauten in Ostanatolien-Königreich Urartu, 9.-7. Jh. v. Chr., "Wasserbauten im Königreich Urartu und weitere Beiträge zur Hydrotechnik in der Antike: Schriften der Deutschen Wasserhistorischen Gesellschaft", Bd. 5, Siegburg, 2004, էջ 31:

⁷ 20-րդ դարում ջրանցքը թուրքական կառավարության կողմից բազմաթիվ փոփոխությունների է ենթարկվել. ներկայումս անփոփոխ է մնացել միայն ակունքից մինչև Իշխանիգումի և Անգղի միջև ընկած հատվածը (տե՛ս u Garbrecht G., նշվ. աշխ. էջ 30-31): Լեման-Հաուպտի սույն նկարագրությունը ներկայումս անփոխարինելի աղբյուր է ջրանցքի նախնական վիճակի մասին (տե՛ս AEJ, Bd. II/1, Einundzwanzigstes Kapitel. Der Menuas-Kanal, էջ 95-109, Lehmann-Haupt C. F., Corpus Inscriptionum Chaldicarum (այսուհետ՝ CICH), Bd. I/II, Berlin-Leipzig, 1928-1935, N 34-46): Հեղինակի վկայած առանձնակի կարևորություն ունեցող փաստերը ջրանցքի վերբերյալ ստորև տրված են:

⁸ Նախկին հունը օգտագործվել է ջրանցքի ճյուղավորությունների համար: Վերին Մժնկերտի հատվածում ջրանցքն ունեցել է 4,5 մ լայնություն և 1,5 մ խորություն (տե՛ս AEJ, Bd. II/1, էջ 97):

⁹ Հակառակ ուղղությամբ նույնպես ձգվել է ջրանցքի փոքր ճյուղավորություն՝ Խոշբ գյուղը ոռոգող (տե՛ս նույն տեղում):

¹⁰ Վերին Մժնկերտի հյուսիսային կողմում արհեստական առուների միջոցով բաժանվում է քառասուն ճյուղի՝ 20-ը աջ ափին և նույնքանը՝ ձախ՝ սնելով ջրա-

Այնուհետև հոսում է դեպի Ներքին Մժնկերս՝ բարձրացված հունով. Խոշաբ գետի վրայով՝ Յմ բարձրությամբ ջրանցքն անցնում է գերաններից պատրաստված 14-15մ ջրանցույց կամրջով¹¹: Իշխանիգոմ գյուղի մոտ ջրանցքի ձախ եզրը աջից 20 մ հեռավորության վրա է. հենապատի միջոցով ջրանցքի հարևան լեռան լանջը ամրացված է (3-4մ)՝ ջրերի ճնշման հետևանքով փլուզումից խուսափելու համար¹²: Հայոց ձորից հյուսիս թեքվող ուղղությամբ, Մինուայի ջրանցքի ճյուղավորման փողոսին անցնում է շաղափված ժայռերի միջով, որի վրա գտնվել են երեք ջրաղացներ, որոնց շահագործումը մոտ է տուրքինային սկզբունքին, որը նաև հետագայում ողջ Հայաստանում կիրառելի է եղել¹³:

Խորկում գյուղի եկեղեցու բակում, այունախարսիի վրա գտնված արձանագրությունից ելնելով, Լեման-Հաուպտը կարծում է, որ այստեղ Մինուան կառուցել է քաղաք ու ամրոց: Արձանագրությունում հիշա-

դացները: Խառնուրդ գյուղի մոտ առվակները միավորվել են (տե՛ս Ս. Տեր-Ավետիսյան, Ուրարտական թագավոր Մենուաս առաջինի կառուցած ջրանցքը, «Տեղեկագիր» ՍՍՌՄ ԳԱ հայկական ֆիլիալի, N 3-4, Երևան, 1941, էջ 38):

¹¹ Արիել Մ. Բագը, համեմատելով բիայնական և ասորեստանյան ռոզման համակարգերը, նշում է, որ այս միակ պահպանված արվեղունի իր չափերով զգալի զիջում է ասորեստանյաններին (տե՛ս Ariel M. Bagg, Zur Technologie altorientalischer Bewässerungssysteme: Technologietransfer in Nordmesopotamien im 1. Jt. v. Chr., "Wissenskultur im Alten Orient: Weltanschauung, Wissenschaften, Techniken, Technologien: 4. Internationales Colloquium der Deutschen Orient-Gesellschaft, 20.-22. Februar 2002, Münster", Wiesbaden, 2012, էջ 351): Կամրջից 100 մ ներքև գտնվում է ջրանցքի կառուցման վերաբերյալ առաջին արձանագրությունը (տե՛ս AEJ, Bd. II/1, էջ 99): Ըստ Վ. Բելքի՝ արձանագրություններ կանգնեցվել են կառուցման ժամանակ առանձնակի բարդություն ներկայացնող հատվածներում (տե՛ս W. Belck, C. F. Lehmann, Ueber neue armenische Keilinschriften., "Zeitschrift für Ethnologie", Bd. 24, Berlin, 1892, էջ 138):

¹² Ջրանցքը հենապատերով անցկացված է Անգղ գյուղի մերձակայքից՝ 1-2 մ բարձրությամբ՝ մինչև Արտամետ. Կատեպանցի մոտ այն հասնում է առավելագույն բարձրության՝ 11-12 մ և հավանաբար եղել է 17-18 մ (տե՛ս Garbrecht G., նշվ. աշխ. էջ 28):

¹³ Հեղինակը ջրաղացների բիայնական ժամանակաշրջանով թվագրումը հիմնավորում է ճյուղավորման ժայռափոր լինելու և ջրաղացները աշխատեցնելուց զատ՝ այլ նշանակություն չունենալու հանգամանքով (տե՛ս AEJ, Bd. II/1, էջ 101):

տակվող Մինուայի կառուցած շինությունը (aših=usi) գտնվել է այստեղ¹⁴: Ամրոցը հսկել է Խոշաբի գետաբերանը, Հայոց ձորը, Մինուայի ջրանցքն ու Վանա լճի հարավարևելյան մասը¹⁵:

Իշխանիգումից դեպի Կատեպանցի կիրճն ընկած հատվածում, ջրանցքի կառուցման ժամանակ շրջանցել են մի հսկայական կիրճ, որի հաղթահարմամբ ջրանցքը կարելի է համարել Հին աշխարհի հիդրոտեխնիկական կառույցների առաջատարը¹⁶: Կիրճը ձգվում է լեռների արևելյան ուղղությամբ, որի հարավային կողմի երկարությամբ անցկացվել է ջրանցքի պատը: Այնուհետև կտրուկ ուղղանկյուն թեքմամբ, դարձյալ փայտից կառուցված ջրանցույցով ջրանցքը անցկացվել է կիրճի վրայով՝ 6 մ բարձրությամբ: Անցնելով կիրճի հյուսիսային կողմը՝ ջրանցքը թեքվում է արևմուտք և շարունակում է հոսքը՝ 30-40 սմ խորությամբ և 90-110 սմ լայնությամբ:

Ջրանցքը հյուսիսային ուղղությամբ շարունակվում է մինչև Կատեպանցի կիրճ: Այն ավելի լայն է քան վերոնշյալը և ավելի քիչ է մխրճվում լեռները, հետևապես այստեղ կիրճի վերևով անցկացման կարիք չի եղել. արևելքից կիրճը եզերող տարածքը, որն ավելի բարձր է Վանա լճից, օգտագործվել է ջրանցքի անցկացման համար: Այստեղ՝ Մինուայի ջրանցքի հարևանությամբ, Մինուան իր կնոջ՝ Թարիրիայի համար¹⁷, կառուցել է խաղողի այգի, հավանաբար՝ կից ամառանոցով¹⁸:

¹⁴ Բլրի ներքևում գտնվել է քարե պարիսպ (տե՛ս AEJ, Bd. II/1, էջ 102, CICH, N 78, CTU, vol. I, A 5-65C): Մ.Սալվինին այն թարգմանում է ճաշկերությանին սրահ (Salvini M., Wegner I. Einführung in die urartäische Sprache, Wiesbaden, 2014, էջ 108): Ըստ Մ. Հմայակյանի աշխուսեն տաճարի տեսակ է՝ ամբարով և գանձատնով (տե՛ս Հմայակյան Մ., Քաղաքային գանձատուն-թանգարանը Վանի թագավորությունում, «Անտառ ծննդոց», Երևան, 2015, էջ 134): Կ. Ֆ. Լեման-Հաուպտը նշում է, որ հետագայի քրիստոնեական տաճարները կառուցված են այն վայրերում, որտեղ նախկինում եղել բիսպական պաշտամունքային կառույցներ (տե՛ս AEJ, Bd. I, էջ 3-4):

¹⁵ Ն. Հարությունյանը այս տեսակետը վերագրում է Բ. Պիոտրովսկուն, սակայն այն Լեման-Հաուպտի հետազոտությունների արդյունքն է (տե՛ս Арутюнян Н. В., Земледелие и скотоводство Урарту, Ереван, 1964, էջ 22):

¹⁶ Տե՛ս AEJ, Bd. II/1, էջ 103:

¹⁷ Տե՛ս Salvini M., Carl Friedrich Lehmann-Haupt und die Urartu-Forschung, Carl Friedrich Lehmann-Haupt. Ein Forscherleben zwischen Orient und Okzident, "Classica et Orientalia", Bd. 11, Wiesbaden, 2015, էջ 160|.

¹⁸ Հեղինակը նշում է, որ արձանագրության դիմաց առկա է դարավանդ՝ 18 մետր լայնությամբ և 70 մետր երկարությամբ: Թագուհու հանդեպ նման ուշադրու-

Ջրանցքը մինչ արևմուտք թեքվելը մի քանի մետր խորությամբ ստոր-երկրյա խորշի մուտք ունի¹⁹:

Մինուայի ջրանցքը դարձյալ փաստում է Բիայնիլիում բարձր զարգացման հասած ժայռակոփության, քարակոփության, մետաղագործության, կավագործության և արհեստագործության այլ ճյուղերի մասին²⁰: Թե ինչ գիտելիքներ էին հարկավոր բիայնացի վարպետներին, բարձրությունները և զառիվայրերը մետր առ կիլոմետր հաշվելու համար մնում է դեռևս անհայտ²¹:

Լեման-Հաուպտը միջնաբերդի հյուսիսային կողմում իր գտած, և Վանա ժայռի արդեն հայտնի ժայռափոր սենյակի (20,55 մ երկարություն, 8 մ լայնություն, 2,55 մ բարձրություն) մուտքի աջ կողմում գտնվող, միանման արձանագրություններից ելնելով՝ իրավացիորեն կարծում է, որ Մինուան նաև Վանա միջնաբերդում է իրականացրել

թյան դրսևորումը վկայում է նաև Վանի թագավորությունում կանանց վերապահված կարևոր դերակատարությունը (տե՛ս AEJ, Bd. II/1, էջ 107-108, 264, CICCh, N 57, CTU, vol. I, A 5 A-1): Գ. Ղափանցյանը նշում է, որ այն կարծես արձագանքը լինի Շամիրամի այգիների (Ղափանցյան Գ. Ուրարտուի պատմությունը, Երևան, 1940, էջ 154):

¹⁹ Տե՛ս AEJ, II/1, էջ 109: Լեման-Հաուպտը սույն իրողությունն աղերսում է Պատմահոր երկում նշվող հաղորդման հետ «Եւ ի պատառուածս նոյն ամբարտակի գետոյն այժմ, որպէս լսեմք, մարդիկ աշխարհին ի հէն և ի գաղթականաս փախստեամբ ամրանան» (Մովսէս Խորենացի (այսուհետև՝ Մովսէս Խորենացի), Պատմութիւն Հայոց, Երևան, 1991, էջ 52: Հնարավոր է, որ այս խորշը ծառայել է ջրանցքի վիճակի ուսումնասիրման և հնարավոր նորոգումների համար. նման խորշեր հաճախ են հանդիպում: Ջրանցքի՝ Արտամետից Վան ընկած հատվածը հիդրոտեխնիկական առումով առանձնակի հետաքրքրություն չի ներկայացրել հետազոտողի համար (տե՛ս AEJ, Bd. II/1, էջ 109): Լեման-Հաուպտի սույն նկարագրությունը հավանաբար վերաբերում է «*ըղտատուն*» անվանված վայրին (տե՛ս Միրախորյան Մ., Նկարագրական ուղևորություն ի հայաբնակ գավառուս Արևելյան Տաճկաստանի, հ. Բ, Կ. Պոլիս, 1885, էջ 236):

²⁰ Անդրադառնալով Պատմահոր երկում վկայված կառուցման ավանդությանը՝ ասորեստանցիների և նրանց տիրապետության տակ գտնվողների ներգրավված լինելու հանգամանքին՝ 42000 բանվոր և 6000 արհեստավոր, Լեոն նշում է. «Այսպիսի հսկայական կերտվածքներ, կիկլոպյան պատեր լեռնցու ձեռքից կարող էր դուրս գալ» (տե՛ս Մովսէս Խորենացի, էջ 52, Լեո, Հայոց պատմություն, հ. I, Երևան, 1966, էջ 217):

²¹ Տե՛ս Salvini M., Geschichte und Kultur der Urartäer, էջ 127:

աշխատանքներ²²: Ժայռափոր սենյակի մուտքից ձախ, նկատելի է նաև ջրի համար նախատեսված ժայռափոր փողրակ: Ըստ հետազոտողի՝ հավանաբար առկա է եղել կապ այս ժայռափոր սենյակի և ներքևում (մոտ 200 մ արևելք) ժայռե որմնախորշերում գտնվող Մինուայի երեք այլ արձանագրությունների միջև՝ ջրհորներ փորելու և կառուցելու վերաբերյալ: Մուտքից ձախ՝ ավելի բարձր քան այս սենյակն է, նկատելի է ժայռերի մեջ փորված ջրի փողրակ, իսկ 3 արձանագրությունների վերևում գտնվում է լայն սանդուղք, որը տանում է դեպի սույն ժայռափոր սենյակ²³:

Պատմահոր վկայած ավանդությունը, Մինուայի ջրանցքի ու նաև քաղաքի կառուցումը որպես փոխկապակցված իրողություն, Շամիրամ

²² Արձանագրություններում Մինուան նշում է, որ «այս տեղն արեցի ախոռ»: Հետազոտողը իրավացիորեն կարծում էր, որ ի դեմս արձանագրությունում նշվող siršini-ի՝ հարկ է հասկանալ ժայռափոր սենյակը, իսկ esi-ին՝ տեղ: Ժայռափոր սենյակում պահվել են զոհաբերության համար նախատեսված կենդանիներ՝ ոչխարներ և արջառներ (տե՛ս AEJ, Bd. II/1 էջ 29-32, CICH, N53, 54, Sp. 143, CTU, vol. I, A5-68, A5-69, հմմտ. Арутюнян Н. В., Корпус урартских клинообразных надписей (այսուհետև՝ КУКН), Ереван, 2001, N 80, 81: Մ. Սավլինին, անդրադարձնալով սույն արձանագրություններին, նշում է, որ մայրաքաղաքը պիտի *տնտեսապես* լիովին ապահովված լիներ, որը նաև փաստում է Վանա ժառի հյուսիսարևմտյան հատվածի՝ հացահատիկի պահեստի արձանագրությունը՝ (տե՛ս Salvini M, Tušpa, die Hauptstadt von Urartu, in: V. Haas (Hrsg), Das Reich Urartu. Ein altorientalisches Staat im 1. Jahrtausend v. Chr., "Xenia", 17, էջ 36-67, CTU, vol. I, A 5-67):

²³ Տե՛ս CICH, N 87a-c: CTU, vol. I, A 5-58 A-C: Salvini M., Geschichte und Kultur der Urartäer, էջ 148: Համեմատության առումով անչափ ուշագրավ է Ս. Տեր-Ավետիսյանի հաղորդումը Արտամետի 3 ժայռափոր սենյակների վերաբերյալ, որոնք հար և նման են այս սենյակներին. «Ժայռի մեջ փորված է մաքուր հղկված մի արհեստական այր, որի միջին մասը բաղկացած է միակտուր քարից հանած քառապուր մի սենյակից: Երկու կողմին կան երկու ուրիշ փոքրիկ անսյուն սենյակներ, որոնցից արևելյան ծայրի սենյակն ունի ավազան կամ լողարան, որի միջի ջուրը հոսելիս է եղել ժայռի մեջ փորված նավակով: Սրանք վերևից ունեցել են քարակոփ աստիճաններ: Ժայռի մոտ կա մեկ հեկտարի տարածություն, որի վրա գտնվել են շենքերի և պարսպի մնացորդներ» (Ս. Տեր-Ավետիսյան, նշվ. աշխ., էջ 42): Այս հաղորդումը վկայում է, հավանաբար, Մինուայի կառուցած ևս մեկ ամրոցի մասին, ջրանցքի հարևանությամբ, ամրոցներ, որոնք հսկում էին մայրաքաղաքի համար կենսական նշանակություն ունեցող ջրանցքը:

թագուհու հետ է կապում²⁴։ Այս հանգամանքը դարձյալ հուշում է, որ Մինուան է եղել Վանա միջնաբերդից հարավ ընկած քաղաքի կառուցողը։ Պատմահայրը, հավաքելով Շամիրամի առասպելի անտիկ և հայկական թելերը, միահյուսել է իր «Հայոց պատմության» մեջ²⁵։

Լեման-Հաուպտը ենթադրում է, որ Մինուայի ժամանակակից և ախոյան Շամիրամի առասպելն առաջացել է օտար՝ մարական և բիայնական միջավայրում²⁶։ Մալմանասար III-ի (մ.թ.ա. 858-824 թթ.) հետ բիայնացիները բախվել էին սեփական երկրում, սակայն նրա որդու՝ Շամշի-Ադադ V-ի (մ.թ.ա. 823-811 թթ.) և այնուհետև թոռան՝ Ադադ-նիրարի V-ի (մ.թ.ա. 810-783 թթ.) օրոք ձեռնարկված արշավանքների արդյունքում բիայնացիները մտան Մանա՝ անմիջական շփման մեջ հայտնվելով Ասորեստանի հետ²⁷։ Առասպելը, համաձայն հեղինակի,

²⁴ Տե՛ս Մովսես Խորենացի, էջ 53-54։

²⁵ Տե՛ս Սարգսյան Գ. Խ., Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմությունը» և սեպագրական աղբյուրները (Հայկի և Հայկյանների առասպելի պատմականության և զարգացման փուլերի խնդիրը), Պատմաբանասիրական հանդես, N 2-3, Երևան, 1992, էջ 33։

²⁶ Տե՛ս Lehmann-Haupt C. F., Die historische Semiramis und ihre Zeit, Tübingen, 1910, էջ 51։ Արդեն հետազայում Լեման-Հաուպտը որպես փաստարկ, որ Շամիրամի առասպելի առաջացման համար առավել կարևոր դերակատարություն են ունեցել բիայնացիները, նշում է Ռուսա I-ինի (մ.թ.ա. 735-714թթ.) իշխանության գալու առասպելի մոտիվը, որը հետազայում հանդիպում է Հերոդոտոսի մոտ՝ Դարեհ I-ի (մ.թ.ա. 521-486թթ.) հետ կապված։ Ըստ հեղինակի՝ լեգենդը բիայնացիներից մարերի միջոցով անցել է պարսիկներին (տե՛ս AEJ, Bd. II/2, էջ 853-855, Дьяконов И. М., Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту.- Вестник древней истории, М., 1951, N 2-4, N 49(367), Հերոդոտոս, Պատմություն ինը գրքից, Երևան, 1986, էջ 194-195, նաև՝ Գիրշան Ռ., Աքեմենյան քաղաքակրթությունը և Ուրարտուն, Իրան Նամե, N 5, Երևան, 1995, էջ 5)։ Շամիրամի կերպարի առասպելականացումը կարող էր տեղի ունենալ մ.թ.ա VIII դարից հետո, բիայնական միջավայրի մասնակցությամբ ու միջնորդությամբ, կամ՝ արդեն հայկական միջավայրում (տե՛ս Սարգսյան Գ., նշվ. Աշխ, էջ 33)։

²⁷ Տե՛ս AEJ, Bd. II/2, էջ 853։ Մինուայի՝ Մանա կատարած արշավանքները, Ն. Հարությունյանը հիմնվելով ասորեստանյան աղբյուրների տվյալների վրա, թվագրում է մ.թ.ա. 807-806թթ. (Арутюнян Н. В., Биайнили-Урарту, Санкт-Петербург, 2006, էջ 139)։ Մ. Սալվինին Բուշտու կատարած արշավանքի հետ է կապում Մանայի արշավանքը՝ այդ արշավանքի շարունակությունը կամ կրկնությունը համարելով։ Հետազոտողը նման եզրակացություն է կատարում, Իշպուինիի և Մինուայի՝ Խառակոնիսի արձանագրության տվյալների հետ համե-

մարերի և բիայնացիների դեմ Շամիրամի և նրա որդու մղած համառ պայքարի արձագանքն է: Քանի որ Ասորեստանի ճակատագիրը որոշ ժամանակահատված կին էր տնօրինում, այս հանգամանքը վճռորոշ եղավ ախոյանների մոտ ասքի առաջացման համար²⁸: Անդրադառնալով Կոտեսիասի հիշատակած առասպելական Նինոսի՝ Շամիրամի ամուսնու հետ կապված եղելություններին, Լեման-Հաուպտը նշում է, որ Կոտեսիասի մոտ ընդգծված են հատկապես արևելքում՝ Մեդիայի և հյուսիսում՝ հետագայում որպես Արմենիա հիշատակվող երկրի ժողովուրդները²⁹:

Արարատ լեռան հյուսիսային կողմում՝ Յուլկերտից (Կարալոյնլու) 4 կմ հեռավորության վրա գտնվող ամրոցից հայտնաբերված

մատելով և կարծում է, որ հիմնական թիրախը եղել է Մեհիտա քաղաքը (տե՛ս Salvini M., *Geschichte und Kultur der Urartäer*, էջ 41, 51, CTU, vol. I, A 3-9 A 5-11A,):

²⁸ Լեման-Հաուպտը կարծում է, որ առասպելը Միջագետքում ևս մարերի և պարսիկների միջոցով է տարածվել, մինչ Երկագետքի նվաճումը: Հեղինակը ենթադրում է նաև, որ հայերին նույնպես նրանց միջոցով կարող է անցած լինել, քանի որ հեղինակը համակարծիք էր հայերի ներգաղթի տեսությանը: Աքեմենյան արքունիքում ապրած Կոտեսիաս Կնիդացու վկայությունները Շամիրամի առասպելի մասին որպես ասքի առաջացման հիմնավորում վկայակոչելը միանշանակ չէ. այն կարող է վկայել սոսկ առասպելի գոյությունը նաև պարսից արքունիքում (տե՛ս AEJ, Bd. II/1, էջ 257-258, 264): Թագուհու կերպարը կարող էր առասպելական դառնալ ինչպես բուն Միջագետքում, այնպես էլ՝ հարևան ժողովուրդների մոտ: Հարկ է նշել, որ մարերին վերագրվող աշխարհակալությունը, և դրանից բխող վերականգնումները նույնպես վիճարկելի են (տե՛ս Գրեկյան Ե., Մարաստանի «վերելքը և անկումը», - Հայաստանի հարակից երկրների պատմություն, հ. I, Երևան, 2014, էջ 272-278):

²⁹ Անհիմն չէ Կոտեսիասի հաղորդումը, որ Նինոսը Հայաստանի արքա Բարգանեսին չի գրկում իշխանությունից. այն վկայում է Հայկական լեռնաշխարհում վերելք ապրող, Ասորեստանի հետ հարատև պայքարի մեջ գտնվող պետության գոյությունը: Եզիպտոսում գտնված պապիրուսի հունարեն տեքստում նշվում է, որ Նինոսը հանուն սիրեցյալի՝ զարմուհու (իմա՝ Շամիրամ) արշավում է Հայաստան (տե՛ս Lehmann-Haupt C. F., *Die historische Semiramis und ihre Zeit*, էջ 10-11, AEJ, Bd. II/1, էջ 257, Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հ. 14, Դիոդորոս Սիկիլիացի, Պատմական գրադարան, Երևան, 1985, էջ 27): Հրատարակիչը նշում է, որ սույն տարբերակի համար հիմք է հանդիսացել Դիոդորոսի հաղորդած Նինոսի և Շամիրամի առասպելը (տե՛ս Wilcken U., *Ein neuer griechischer Roman*, *Hermes. Zeitschrift für classische Philologie*, Bd. 28, Berlin, 1893, էջ 188-189):

Մինուայի երկու արձանագրությունները վկայում են՝ Էրիկուախի (Էրիկուա ցեղի) երկրի և Լուխիունի արքայական քաղաքի նվաճման և ամրոցի կառուցման մասին³⁰: Լեման-Հաուպտը, սույն արձանագրությունների և Յոլակերտի հետ կապված, անդրադառնալով Պատմահոր երկում վկայված Հայկի և նրա ժառանգների ավանդությանը, նշում է, որ իր և Վ. Բելքի հետազոտությունները փաստում են, որ այն ունի իրական պատմական հիմք, երբ նրանց վերագրվող քաղաքների հիմնադիր համարում ենք բիայնացիներին³¹:

Լեման-Հաուպտը ենթադրում է՝ Խոշաբի հովտի վերին հատվածում գերիշխող դիրք ունեցող Խոշաբ (Մահմուդիե) ամրոցը ևս, առնչվում է Մինուայի ամրոցաշինական գործունեության հետ: Չնայած Սալմաստ-Բաշկալա ճանապարհը մեծ բանակի համար անցանելի չէ ժայռերի և կիրճերի պատճառով, սակայն այն, այնուամենայնիվ, ապահովել է հնարավոր հարձակումները³²: Հեղինակը մայրաքաղաքն ու շրջակայքը արևելքից պաշտպանող ամրոցների շղթայում է ներառում նաև Մինուայի կառուցած Վերին Անձավի ամրոցը³³:

³⁰ Տե՛ս CICH, N 21, N 22, CTU, vol. I, A 5-1, A 5-27, հմմտ. KYKH, N 489, 11:

³¹ Ամասիան իր որդու՝ Յոլակի համար, Մասիսի ստորոտում կառուցում է տուն, որը նրա անունով կոչվում է Յոլակերտ (տե՛ս Մովսես Խորենացի, էջ 40): Այս տեղեկության իսկության մասին վկայում է Մինուայի ամրոցի գոյությունը Յոլակերտի անմիջական հարևանությամբ (տե՛ս AEJ, Bd. I, էջ 169-170): Պատմահայրը նաև նշում է, որ Ամասիան իր մյուս որդու՝ Փառոխի համար շինում է տուն Յոլակերտից արևելք՝ (տեղորոշումը Լեման-Հաուպտինն է) լեռան ստորոտից բխող աղբյուրների մոտ «*բացազոյն իբր մեծօր հասարակ աւուր միոյ հետևակագնացի առն ճանապարհի*» և անվանում է Փառախոտ (տե՛ս AEJ, Bd. I, էջ 171, Մովսես Խորենացի, էջ 40): Յոլակերտից 12-14 կմ հեռավորության վրա՝ *աղբյուրի ակունք անվանված վայրում*, գտնվում են բիայնական մի մեծ ամրոցի ավերակներ: Ըստ այստեղից գտնված արձանագրության՝ Մինուան այստեղ կառուցել է Մինուախինիլի ամրոցը (տե՛ս AEJ, Bd. I, էջ 171, CICH, N 62, CTU, vol. I, A 5-26): Այսպիսով, նաև Պևտինգերյան քարտեզի Պարակատա անվանված վայրն է որոշվում, որը Արտաշատ տանող ուղիներից մեկի վերջին կայանն է (տե՛ս AEJ, Bd. I, էջ 171, Miller K., *Römische Reisewege an der Hand der Tabula Peutingeriana*, Stuttgart, 1916, էջ 677):

³² Սույն ամրոցը նաև ցույց է տվել լճի ափին գտնվող Վան քաղաքի տեղը. Լեման-Հաուպտը Վանը համեմատում է առասպելական Ֆինետա քաղաքի հետ (տե՛ս Lehmann-Haupt C. F., *Die historische Semiramis und ihre Zeit*, էջ 42, AEJ, Bd. II/1, էջ 10):

³³ Տե՛ս AEJ, Bd. II/1, էջ 38, CICH N 63 Sp. 95-98, N 79, CTU, vol., I, A 5-42B, A 5-62:

Վանի Սբ. Պողոս եկեղեցու պատի շարվածքում գտնվող, արդեն դիմային կողմը հայտնի, արձանագրության վերին մասում, Լեման-Հաուպտը հայտնաբերեց մի նոր հատված՝ որում հիշատակվում է նաև Ուրմիա լճի հարավային շրջանների համար ընթացող պայքարը³⁴։ Հետագոտողը կարծում է, որ ի դեմս սույն արձանագրության, գործ ունենք նաև զոհասեղանի հետ, քանի որ արձանագրության վերին հատվածում առկա է գլանաձև խորություն³⁵։

Մանայի համար մղվող պայքարին է վերաբերում նաև Մինուա արքայի՝ Թաշթեփեի (Քարե բլուր) արձանագրությունը։ Արձանագրությունում նշվում է արշավանքը Մանայի դեմ և ամրոցի կառուցումը նվաճված շրջանում³⁶։ Մինուայի ամրոցի տեղը եղել է հենց Թաշթեփեն, ինչպես ցույց է տալիս արձանագրության դիրքը³⁷։ Ամրոցը հսկող և գերիշխող դիրք է ունեցել շրջակայքի նկատմամբ³⁸։

Լեման-Հաուպտը Պալուի արձանագրության վերաբերյալ³⁹ նշում

³⁴ St' u CICH 19, CTU, vol., I, A 5-9, vol. III, Roma, 2008, A 5-9:

³⁵ St' u AEJ, Bd. II/1, էջ 33: Ֆ. Վ. Քյոնիգը գտնում է, որ այն նախատեսված է եղել կոթողի, կամ՝ դրոշմաձողի համար (տե՛ս König F. W., Handbuch der chaldischen Inschriften, Bd. I/II, Craz, 1955/1957, էջ 5, 47): Մ. Սալվինին հավանական է համարում, որ այն կարող է լինել հեղման համար նախատեսված: Արձանագրության այս կտորը հանդիսացել է միջանկյալ հատվածը՝ համալիր կառուցվածքի (CTU, vol. I, էջ 198-199): Հարկ է նշել, որ առնվազն արձանագրության այս հատվածն իրենից ներկայացնում է բացառապես ռազմական գործողությունների թվարկում և ծիսական բնույթ չի կրում:

³⁶ St' u CICH, N 20, CTU, vol. I, A 5-10: Հմմտ. KYKH, N 45:

³⁷ Պաստյոր Ֆաբերը 19-րդ դարավերջին արձանագրությունը իր տեղից հավանաբար պայթեցմամբ պոկել և տեղափոխել էր Գերմանիա: Լեման-Հաուպտը դեռևս Լայպցիգում անձամբ ծանոթացել էր պաստյոր Ֆաբերին և ուսումնասիրել արձանագրության բեկորները (տե՛ս AEJ, Bd. I, էջ 220): Արշավախումբը հետագայում ժայռի վրա գտավ միայն արձանագրության որոշ տողերի սկզբի և վերջի հատվածները (տե՛ս CICH, Sp. 46):

³⁸ Բլրի գագաթի կենտրոնում առկա է կավահող՝ կավե աղյուսներով շինությունից մնացած: Այստեղ գտնվել է Մինուայի բավական փոքր ամրոցը (տե՛ս AEJ, Bd. I, էջ 221): Շուրջ 70 տարի անց Վ. Կլայսը և Շ.Կրոլը կարողացան այս վայրում ուրարտա-մանայական ժամանակաշրջանի խեցու բեկորներ գտնել (տե՛ս St. Kroll, Erste Archäologische Forschungen in Urartu durch Carl Friedrich Lehmann-Haupt, Carl Friedrich Lehmann-Haupt. Ein Froscherleben zwischen Orient und Okzident, էջ 134):

³⁹ Այն փորագրված է Արածանիի աջ ափին՝ ժայռակերտ ամրոցի արևմտյան

է, որ Մինուան Խաթիի հետ պայքարում գրավել է Վանից հեռու՝ արևմուտքում գտնվող շրջաններ և իր քաղաքական ազդեցությունը տարածել է մինչև Մելիդ-Մալաթիա⁴⁰: Մելիդի արքան ընծաներով ներկայացել և երդում է տվել⁴¹: Հետագոտողը, իրավացիորեն նկատում է, որ Պալուի ամրոցը և քաղաքը, նույնական է արձանագրությունում հիշատակվող Շեբետերիայի հետ, իսկ Օուփանին՝ Սոֆենեի հետ⁴²: Ըստ Լեման-Հաուպտի՝ Շեբետերիա քաղաքում Խալդիի համար վերականգնվել է սրբավայրը՝ կապելան⁴³: Ժայռափոր սենյակները, աստիճանները, ստորերկյա մուտքերը, որոնցով հարուստ են Պալուի ժայռերը, ըստ էության հիմնականում Մինուայի օրոք են կառուցվել: Հարկ է նկատել, որ Պալուում, ինչպես Վանա ժայռի և այլ պարագաներում,

կողմում գտնվող կոնաձև ժայռի վրա՝ որմնախորշում (տե՛ս CICH, 31, CTU vol. I A 5-5^{hufm.} 15):

⁴⁰ Ըստ հեղինակի՝ հեթիթներն իրենց կենտրոնական շրջաններում և հյուսիսային Կապադովկիայում, հավանաբար, դեռևս ներկայացնում էին բավական զորեղ պետականություն, որի ապացույցը բիայնական արքաների մղած տևական պայքարն է Խաթիի հետ: Թեև պարզ չէ, թե, որ ազգությունն էր այս ժամանակաշրջանում գերիշխող դիրք գրավում (տե՛ս AEJ, Bd. I, էջ 465, Bd. II/2, էջ 591-592: Հարկ է նշել, որ դեռևս մ.թ.ա XII դարի սկզբին խեթական պետության առաջատար կենտրոնները և մայրաքաղաք Խաթուսաը լքվել էին և Խաթիի անվան ներքո ասորեստանյան և բիայնական աղբյուրները նկատի ունեն «ուշ խեթական» պետությունները (տե՛ս Քոսյան Ա., Լուվիական պետությունները, Հայաստանի հարակից երկրների պատմություն, հ. I, էջ 201):

⁴¹ Տե՛ս AEJ, Bd. I, էջ 481: Հեղինակն ավելի վաղ տեսակետ էր հայտնել, որ Շեբետերիան գտնվել է Մելիդի արքայի իշխանության ներքո (տե՛ս Lehmann-Haupt C. F., Kleinasiatisches und Armenisches, "Klio. Beiträge zur alten Geschichte", Bd. 7, Leipzig, 1907, էջ 298):

⁴² Հարկ է նշել, որ արձանագրության սույն տեղանունների համար մինչ այդ առաջարկվել էին սխալ ընթերցումներ: Ըստ հետազոտողի, Օուփանի անվան հանդես գալն այստեղ վերջնականապես փաստարկում է նաև Արգիշթի I-ի (մ.թ.ա. 786-764 թթ.) արձանագրություններում հանդիպող սույն շրջանի պատմաաշխարհագրական տեղորոշումը Խարբերդից հարավ՝ Պալուի և Մելիտենեի միջև ընկած շրջանը (տե՛ս AEJ, Bd. I, էջ 466-467, 513, Kartenskizze zu Bd. I, հմմտ. Арутюнян Н. В., Топонимика Урарту, էջ 237, 242-243, Арутюнян Н. В., Биайнили-Урарту, էջ 128-132):

⁴³ Հեղինակը թյուրիմացաբար šid-iš(i)t(u)-ն թարգմանում է վերականգնել (տե՛ս CICH, 31^{13-14.}, Sp. 61): Ներկայումս նման թարգմանությունը հերքվում է, թարգմանվում է՝ կառուցել (տե՛ս КУКН, էջ 464):

առաջնորդվել են ժայռը ամրոցի վերածելու տարբերակով⁴⁴:

Այս արշավանքի իրողություններին անդրադառնալիս հեղինակը հավանական աղերս է տեսնում նաև Սղգայի արձանագրությունում նշվող Մինուայի՝ Արծիբինի անունը կրող ձիու վկայության հետ: Ըստ հետազոտողի՝ Մինուան այն նվեր կամ հարկ է ստացել հիշյալ արշավանքի ժամանակ իրեն ենթակա ծայրամասային շրջաններից կամ նրանց հարևան իշխանություններից⁴⁵: Ձիու անվանումը փոխառություն է. ստուգաբանվում է հնում ձիաբուծությամբ հայտնի Արծավա երկրի անվամբ⁴⁶: Ձին բերված է դրսից և ըստ այդմ էլ բացատրելի է սույն հանգամանքն արձանագրությամբ այդքան կարևորելը: Ներկայումս բիայնագիտության ռաիվիրայի նման պատմաաշխարհագրական տեղորոշումներն ու ստուգաբանությունները, անշուշտ, վիճարկելի են, սակայն ուշագրավ է, որ դեռևս բիայնագիտության արշավույսին հե-

⁴⁴ Պալուի ամրոցը տեսանելի է Մեծկերտի մոտ գտնվող Կալահի համանման ամրոցից, որը հնարավորություն է տալիս երկու ամրոցների միջև ազդանշանային կապ ապահովել: Այս հանգամանքը ռազմավարական առումով բիայնական ամրոցների համար խիստ կարևոր է (AEJ, Bd. I, էջ 472):

⁴⁵Տե՛ս u Lehmann C. F., Zwei unveröffentlichte chaldische Inschriften, "Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft", Bd. 58, Leipzig, 1904, էջ 843-846, Kleinasiatishes und Armenisches, էջ 298-300, CICH, N 55, Sp. 84, CTU, vol. I, A 5-91:

⁴⁶Տե՛ս u AEJ, Bd. II/1, էջ 54: Լեման-Հաուպտը դեռևս շատ ավելի վաղ Արծավա երկիրը տեղորոշում էր Փոքր Ասիայի հարավ-արևմուտքում, հետագայում հեղինակը ենթադրեց, որ այն ընդարձակվել է դեպի Կիլիկիա, որպես հիմնավորում նշելով նաև Կնուտթոնի տեղորոշումը՝ Կիլիկիայի արևելք, կամ՝ Կապադովկիայի հարավ (տե՛ս u Lehmann C. F., Šamaššumukīn, König von Babylonien. Inschriftliches Material über den Beginn seiner Regierung (Assyriologische Bibliothek 8), Leipzig, 1892, Teil II, էջ 113. Knudtzon J. A., Die zwei Arzawa Briefe, Leipzig, 1902, էջ 28): Հարկ է նշել, որ հեղինակը հակված էր սույն ժամանակաշրջանում հայերի՝ Կապադովկիայում տեղորոշմանը, որպես փաստարկում նշելով Թրմերդի արձանագրությունում հիշատակվող Ուրմենին (իրականում Ուրմե) Արմենիա անվան զուգահեռ ձև (տե՛ս u Lehmann C.F., Eine Mittheilung über neugefundene Menuas-Inschriften, "Verhandlungen der [Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte](#)", Berlin, 1900, էջ 573, CICH, 32, CTU, vol.I, A 5-6: Ուրմեն տեղորոշվում է Վանա լճից արևմուտք՝ Մուշի և Քղիմարի միջև ընկած շրջանում (տե՛ս u Арутюнян Н. В., Топонимика Урарту, էջ 210-211):

դինակը Արծիբինի անունն աղերսում է հնդեվրոպական աշխարհի հետ⁴⁷:

Պաղինում՝ Պալուի ամրոցից 29 կմ հյուսիս-արևմուտք և Մեծ-կերտի ամրոցից 22,5 կմ արևելք, գտնված արձանագրությունից ելնելով Լեման-Հաուպտը կարծում է, որ Մինուան այստեղ ևս ամրոց է կառուցել⁴⁸: Սույն ամրոցի նկարագրությունը ևս բնութագրական է բիայնական ժայռակերտ ամրոցներին⁴⁹:

Կ. Ֆ. Լեման-Հաուպտը նշում է, որ Մալաթիայից ոչ հեռու՝ Եփրատի աղեղի մոտ՝ Կալահ գյուղում ժայռերի մեջ փորված սենյակների և սանդուղքների առկայությունը, որը, ըստ հետազոտողի, վկայում է, որ

⁴⁷ Տե՛ս Զահուկյան Գ., Հայկական շերտը ուրարտական դիցարանում, Պատմա-բանասիրական հանդես, Երևան, 1986, N 1, էջ 49:

⁴⁸ Արձանագրության բեկորներից մեկը ներկառուցված է ամրոցի հյուսիս-արևմտյան կողմում՝ պատի մեջտեղի հատվածում, իսկ *ստորոտում գտնվել է դեպի սենյակ տանող դուռը*, մյուս հատվածը գտնվել է Պաղինի եկեղեցու պատի շարվածքում: Ըստ Լեման-Հաուպտի՝ բեկորը, արձանագրված հատվածով դեպի դուրս, ներկառուցվել է ամրոցի պատում Ռուսա II-ի օրոք: Կիմերները կործանողներն են եղել, իսկ Ռուսա II-րդը՝ վերականգնողը: Ուշագրավ է, որ Կ. Բասմաջեանը նշում է եկեղեցում գտնվող արձանագրության բեկորը բերվել է մոտակա Ղզըլ Ղալա (Կարմիր բերդ) կոչված քանդված բերդից, որի համար իբրև դուռ է ծառայել. հավանական է, որ *խոսքն այստեղ դրան ձևով շինված խորշի մասին է* (տե՛ս Բասմաջեան Կ., Բանասեր, հ. I/4, Պարիս, 1899, էջ 290): Արձանագրությունում նշվում է կոթող կանգնեցնելու և այստեղ Թիթիանի անունով կառավարիչ նշանակելու մասին: Ըստ Լեման-Հաուպտի Թիթիանի անունը բնորոշ չէ բիայնական արքայատոհմին. աղերսվում է Սուպիլուլիումաս I-ի (մ.թ.ա 1345-1322թթ.) հետ դաշինք կնքած Նուխաշեի արքա Տետտեի անվան հետ (տե՛ս AEJ, Bd. I, էջ 467-468, Bd. II/2, էջ 592, CICH, Sp. 64-65, CTU vol. I, A 5-8, vol. III, A 5-8Ro, Vo, Beckman G., Hittite Diplomatic Texts, vol. 7, Atlanta, 1996, No. 7, էջ 50-54): Սույն ժամանակաշրջանում Սիրիական պետություններում, բացի ծովեզրյա հատվածից, արքաները կրում էին հնդիքական անուններ (տե՛ս История древнего Востока, т. 2, Москва, 1988, էջ 247) Ըստ Գ. Մելիքիշվիլու՝ Թիթիանին եղել է տեղի առաջնորդը և ընդունել է բիայնական գերիշխանությունը (տե՛ս Меликишвили Г. А., Наири-Урарту, Тбилиси, 1954, էջ 245):

⁴⁹ Ամրոցի հիմնական մասը կազմել են 3 դարավանդները՝ 20-100 ոտք (անգլիական) երկարությամբ, ժայռի վերևը նույնպես հատված է՝ 100 ոտք երկարությամբ և 20 ոտք լայնությամբ: Յուրաքանչյուր դարավանդի և ժայռի վերևում գտնվել են փորված երկուական ջրակուտակ (տե՛ս Huntington E., Weitere Berichte über Forschungen in Armenien und Commagene, "Zeitschrift für Ethnologie", Bd., 33, Berlin, 1901, էջ 177-178):

այստեղ՝ ռազմավարական այս կարևոր կետում ես, բիայնական ամրոց է եղել⁵⁰: Ըստ հեղինակի՝ այս ամրոցն ամրոցների շղթայի մի օղակն է⁵¹, որոնք գտնվում էին միմյանցից մոտավորապես մեկ օրվա հեռավորության վրա: Այս ամրոցները ցույց են տալիս բիայնական ռազմական ճանապարհը, որը անցնում էր Մալաթիայից Խարբերդի վրայով՝ Պալուն, հավանաբար, այնուհետև Վան⁵²:

Այսպիսով, Մինուայի կառավարման ժամանակաշրջանը նշանավորվեց երկրում բուռն վերելք ապրող քաղաքաշինությամբ և ամրոցաշինությամբ: Մինուայի օրոք կառուցվեց Վանա միջնաբերդից հարավ գտնվող քաղաքը և այն սնող ջրանցքը: Արշավանքների աշխարհագրությունը ձգվեց Ուրմիա լճի հարավային շրջաններից մինչև Եփրատ ու Արաքս: Ասորեստանի հետ համառ դիմակայության արդյունքում դրվեց բիայնական աշխարհակալության հիմքը⁵³: Վերոհիշյալ խնդիրների ուսումնասիրության բնագավառում վիթխարի է Կ. Ֆ. Լեման-Հաուպտի ներդրումը: Մինուայի գահակալության ժամանակաշրջանին վերաբերող Կ. Ֆ. Լեման-Հաուպտի աշխատությունների մի շարք դրույթներ շարունակում են մնալ արդիական:

**VAHE SARGSYAN
(IOH NAS RA)
BIAINILI-URARTU UNDER MINUA ACCORDING
TO C. F. LEHMANN-HAUPT**

The period of Minua's reign, according to C. F. Lehmann-Haupt, was marked with immensely growing fortress and city building. The scholar considers Minua was the founder of the first city located southwards from Van citadel. Before the foundation of the settlement it was necessary to provide the population with water supply which Minua solved in terms of

⁵⁰ Տե՛ս Առաքելյան Բ., Ջահուկյան Գ., Սարգսյան Գ., Ուրարտու-Հայաստան, Երևան, 1988, էջ 96:

⁵¹ Հեղինակը նկատի ունի նաև Մեծկերտի, Փերթակի, Խարբերդի և Բաբերդի ամրոցները, նման ժայռակերտ ամրոցները զգալի թիվ են կազմել Խարբերդի վիլայեթում (տե՛ս AEJ, Bd. I, էջ 472, 476):

⁵² Տե՛ս AEJ, Bd. I, էջ 487:

⁵³ Տե՛ս AEJ, Bd. II/1, էջ 165:

building his renowned canal. The geography of invasions expanded from the southern regions of Urmia up to the Euphrates and the Araxes. As a result of persistent resistance against Assyria the foundation of Biainili's sovereignty was laid.

A series of statements linked to the period of Minua's reign in the works by C. F. Lehmann-Haupt still continue to remain relevant.